

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.002>

ARAB SHE'RIYATIDA VAZN VA QOFIYA TIZIMI: ARUZ ILMINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Jo'rayeva Zilola Mirobit qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab she'riyatining eng muhim tarkibiy elementlaridan biri — vazn (aruz) va qofiya (qofiya) tizimi keng qamrovli ilmiy tahlil etiladi. Arab aruz ilmi VIII asrda al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy tomonidan yaratilgan bo'lib, 16 asosiy bahar (she'r vazni)ni qamrab oladi. Maqolada arab she'riyatining taqtiy' (hece bo'lish) usuli, asosiy she'r vaznlari — tavil, basit, kamil, wafir, hazaj, rajaz, ramal va boshqalarning tuzilishi tizimli ravishda yoritiladi. Qofiya nazariyasiga oid mulohazalar ham keng o'rin egallagan: qofiya turlari, qofiya harfi (rawiy), qofiya nuqsonlari (uyub al-qofiya) alohida tahlil etilgan. Tadqiqotda shuningdek arab aruz tizimining fors va o'zbek klassik she'riyatiga ta'siri ko'rsatilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, arab aruz tizimi insoniyat she'riyat madaniyatining eng mukammal va tizimli vazniy tizimlaridan biri bo'lib, u nafaqat arab, balki fors, o'zbek, turk klassik she'riyatining ham poydevorini tashkil etadi. Maqola arab tili va adabiyotini o'rganuvchi talabalar, adabiyotshunoslar va sharqshunoslar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: aruz, vazn, qofiya, bahar, taqtiy', sabab, vatad, fasilah, rawiy, tavil, kamil, basit, hazaj, rajaz, arab she'riyati.

Kirish. Arab she'riyati dunyo adabiyotining eng qadimiy va boy an'analaridan birini tashkil etadi. Miloddan avvalgi VI asrlardan boshlangan bu an'anada vazn va qofiya she'riy matnning ajralmas va zaruriy elementi sifatida namoyon bo'lgan. Johiliyya (islomdan oldingi) davrida og'zaki she'riy an'ana sifatida rivojlangan arab qasidasi o'zining murakkab vazniy qurilishi va qat'iy qofiya takzim bilan boshqa xalqlar she'riyatidan sezilarli darajada ajralib turgan. Arab shoiri uchun vazn va qofiyaga rioya qilish nafaqat badiiy mahorat, balki ijodiy sharafning asosiy mezonini hisoblangan.

Arab aruz ilmi — arab she'riyatining vazn qonunlarini o'rganuvchi fan — VIII asrda Basra shahri olimi al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy (718-786) tomonidan ilk bor tizimli ravishda ishlab chiqildi. Al-Xalilning "Kitab al-Ayn" lug'ati va aruz tizimi haqidagi asarlari arab filologiyasining tamal toshlari bo'lib, keyingi barcha aruz nazariyotchilari uning ishlarini davom ettirdi. Al-Xalil 16 asosiy she'r vaznini (bahar) aniqladi va ularning hece tuzilishini

matematikaga yaqin aniqlik bilan tavsifladi — bu holat ko'plab tadqiqotchilarni hayratga solgan.[1, b. 85]

Ushbu tadqiqotning maqsadi — arab she'riyatidagi vazn (aruz) va qofiya tizimini nazariy va amaliy jihatdan keng qamrovli tahlil qilish, asosiy she'r vaznlarining tuzilishi va qo'llanilish xususiyatlarini ko'rsatish, qofiya nazariyasini yoritish hamda arab aruz tizimining O'rta Osiyo she'riyatiga ta'sirini baholashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: (1) aruz ilmining tarixiy shakllanishini yoritish; (2) taqtiy' usulini va asosiy hece birliklarini tushuntirish; (3) 16 baharni tasniflash va eng ko'p qo'llaniladiganlarini tahlil qilish; (4) qofiya nazariyasini ko'rsatish; (5) aruz tizimining O'rta Osiyo she'riyatiga ta'sirini aniqlash.[2, b. 92]

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: (1) Tavsiflash (deskriptiv) metodi — aruz ilmining asosiy tushunchalari, hece birliklari va she'r vaznlarining tuzilishi sistemali ravishda ta'riflandi. (2) Tarixiy-qiyosiy metod — aruz tizimining shakllanish tarixi kuzatilib, al-Xalildan keyingi aruz nazariyotchilari (al-Axfash, az-Zajjaj, Ibn Abdrabbihi) ishlari solishtirilib o'rganildi. (3) Matn tahlili metodi — Johiliyya davri she'riyati, Abbasiylar davri qasidalaridan namunaviy baytlar tahlil qilindi va ularning vazniy tuzilishi ko'rsatildi. (4) Qiyosiy-tipologik metod — arab aruz tizimi bilan fors va o'zbek klassik aruz tizimi qiyoslanilib, o'xshashlik va farqlar aniqlandi.

Tadqiqot materiali sifatida al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiyning aruz haqidagi asarlari, Ibn Abdrabbihi al-Andalusiyning "al-Iqd al-Farid" asari, Imrul Qays, al-Mutanabbi, Abu Tammom kabi shoirlarning she'rlari va zamonaviy arabshunoslar (Stoetzer, Weil, Frolov) ishlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida 100 dan ortiq she'riy bayt ko'rib chiqilib, ularning vazniy tuzilishi aniqlandi va jadval ko'rinishida tasniflandi.[3, b. 324]

Natijalar. Arab aruz ilmida she'riy vazn hece birliklarining ma'lum tartibda ketma-ketligiga asoslanadi. Aruzda uch asosiy hece birligi mavjud: sabab, vatad va fasilah. Sabab (سَبَب) ikki harfli hece bo'lib, ikkiga bo'linadi: sabab xafif (yengil sabab — harakatli + sokin harf: "fa-") va sabab saqil (og'ir sabab — ikki harakatli harf: "la-"). Vatad (وَآد) uch harfli hece bo'lib, vatad majmu' (harakatli + harakatli + sokin: "fa'a-") va vatad mafruk (harakatli + sokin + harakatli: "f-a'a") turlariga bo'linadi. Fasilah (فَاصِلَة) to'rt yoki besh harfli hece bo'lib, she'r vaznlarida kamroq uchraydi.

Ushbu hece birliklarining ma'lum tartibda birikishi aruz taf'ilasini (she'r bo'lagini, metrik stopani) hosil qiladi. Arab aruzida 8 asosiy taf'ila mavjud: fa'ulun (فَؤُلُون), mafa'ilun (مَفَائِيلُون), mustafilun (مُسْتَفَائِيلُون), mufa'alatun (مُفَاعَلَاتُون), fawilun (فَوِيلُون), maf'ulatu (مَفْعُولَاتُو), fa'ilatun (فَائِلَاتُون), mutafahhilun (مُتَفَاهِّهِيلُون). Har bir bahar ushbu taf'ilalarning ma'lum soni va tartibidan tuzilgan.

Al-Xalilning 16 Bahori — She'r Vaznlari Tizimi. Al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy arab she'riyatida qo'llaniladigan 16 asosiy she'r vaznini (bahar) aniqlab, ularni besh "doira" (daire) ga ajratdi. Bu tizim she'r vaznlarining algebraik-kombinatorik tuzilishini aks ettiradi va aruz ilmining eng buyuk yutuqlaridan biri hisoblanadi. Quyidagi jadvalda asosiy baharlar keltirilgan:

Bahar nomi	Asosiy taf'ila	Qo'llanilishi	Misol shoir
Tavil	fa'ulun + mafa'ilun (x4)	Eng keng tarqalgan	Imrul Qays, al-Mutanabbi
Basit	mustaf'ilun + fa'ilun (x4)	She'riyatda keng	Zuhayr, al-Xansa'
Kamil	mutafahhilun (x6)	Musiqiy, juda keng	Tarafa, al-Buhturiy
Wafir	mufa'alatun (x3)	Kam qo'llanilgan	Al-Axtal
Hazaj	mafa'ilun (x4)	Musiqi she'rida	Abu Nuwas
Rajaz	mustaf'ilun (x6)	Eng qadimiy, erkin	Turli shoirlar
Ramal	fa'ilatun (x6)	Nisbatan kam	Al-Farazdaq
Sari'	mustaf'ilun + maf'ulatu	Majlisiy she'rda	Ibn ar-Rumiy
Munsarih	mustaf'ilun + maf'ulatu	Kam qo'llanilgan	Nadir hollar
Khafif	fa'ilatun + mustaf'ilun	O'rtacha keng	Al-Mutanabbi
Muzari'	mafa'ilun + fa'ilatun	Juda kam	Nadir hollar
Muqtaḍab	maf'ulatu + fa'ilatun	Juda kam	Nadir hollar
Majzu'	Qisqartirilgan baharlar	O'rtacha	Turli shoirlar
Mutakarib	fa'ulun (x8)	Dostonlarda	Abu Tammom
Mutadarik	fa'ilun (x8)	Keyingi davrlarda	Al-Axfash kiritdi

Tavil Bahri — She'riyatning Sultoni. Tavil (الطَّوِيل — "uzun") bahri arab she'riyatida eng keng tarqalgan vazn bo'lib, uning tuzilishi quyidagicha: har bir misra ikki qismdan — dar al-bayt (birinchi yarmi, sadr) va ajuz (ikkinchi yarmi) — iborat. Har bir qismda "fa'ulun" va "mafa'ilun" taf'ilalari gallanib keladi. Tavil bahrining uzunligi va ritmik ohangdorligi unga qasida, faxr (maqtanish) va madhiya (maqtov she'ri) kabi uzun she'riy janrlar uchun eng mos vaznga aylantirgan. Imrul Qaysning mashhur mu'allaqasi tavil bahrída yozilgan va bu vazn klassik qasidaning ramziga aylangan. Misol (Imrul Qays, Mu'allaqat): "Qifa nabki min dhikra habibin wa manzili..."

Ushbu misrada "Qifa" — fa'ulun taf'ilasiga, "nabki min" — mafa'ilun taf'ilasiga to'g'ri keladi. Tavil bahrída yozilgan she'rda har bir bayt ikki misradan iborat bo'lib, ikkala misra ham bir xil qofiya bilan tugaydi. Al-Mutanabbi, Abu Tammom va boshqa mashhur shoirlarning ko'plab asarlari ham tavil bahrída yozilgan.[4, b. 43]

Kamil Bahri — Musiqiy Mukammallik. Kamil (الكَامِل — "mukammal") bahri she'riy musiqiylik va ohangdorlik jihatidan arab vaznlarining eng yuksagi deb hisoblanadi. Uning tuzilishi "mutafahhilun" taf'ilasining oltita takrorlanishiga asoslanadi. "Mutafahhilun" — uch harakatli va bir sokin harfdan iborat bo'lib, bu unga o'ziga xos dinamik va yoqimli ritm beradi. Kamil bahri ko'proq lirik she'riyat, tabiat tasviri va hajv she'rlarida qo'llanilgan. Tarafa ibn al-Abd va al-Buhturiyning she'rlari kamil bahrining eng yorqin namunasidir.

Rajaz Bahri — *She'ring Onasi*. Rajaz (الرَّجَز) bahri arab she'riyatidagi eng qadimiy va erkin vazn hisoblanadi. Arab shoirlari rajazni "she'ring onasi" deb atashgan, chunki u she'riy ijodning boshlanish nuqtasi sifatida qaralgani uchun. Tuzilishi jihatidan rajaz "mustaf'ilun" taf'ilasining uch, to'rt yoki olti marta takrorlanishiga asoslanib, boshqa baharlardan ko'ra erkinroq qo'llaniladi. Rajaz improvizatsiya va og'zaki she'riy bahslarda (munozara) keng qo'llanilgan. Hatto islomdan oldingi davr janglarida askarlar rajaz bahrda jangovar qo'shiqlar aytishgan.

Taqtiy' — *Vazniy Tahlil Usuli*. Taqtiy' (التَّقْطِيعُ — "bo'laklash") arab aruzida she'r misrasini taf'ilalarga bo'lish va vazniy tahlil qilish usuli hisoblanadi. Taqtiy' jarayonida avvalo she'r misrasi harfma-harf yoziladi, so'ng harakatli harflar (/) va sokin harflar (o) belgilari bilan belgilanadi, va nihoyat bu belgilar taf'ilalarga bo'lib tahlil qilinadi. Masalan, "wa-llayla idha yaghsha" misrasini tahlil qilsak: har bir bo'g'in harakatli yoki sokin ekanligini belgilab, undan qaysi taf'ilaga to'g'ri kelishini aniqlaymiz. Taqtiy' aruz ilmining eng muhim amaliy ko'nikmasidan biri bo'lib, uni o'zlashtirmasdan turib she'riy vaznni to'g'ri aniqlash mumkin emas.[5, b. 85]

Qofiya (Qafiya) *Nazariyasi*. Arab she'riyatida qofiya (قَافِيَة) she'riy baytning eng oxirgi sokin harfidan to oldingi sokin harfgacha bo'lgan tovushlar silsilasini bildiradi. Arabcha qofiya nazariyasi o'ta murakkab va rivojlangan bo'lib, klassik arab she'rda qofiya faqat so'nggi hece emas, balki baytning anchagina katta qismini qamrab oladi.

Qofiyaning *Asosiy Elementlari*. Arab qofiya nazariyasida bir necha muhim atama mavjud: rawiy (رَوِيّ) — qofiyaning asosiy takrorlanuvchi harfi; wasl (وَصْل) — rawiy dan keyingi harf; xurus (خُرُوج) — wasldan keyingi harf; ridf (رَدْف) — rawiydan oldingi alif, vov yoki ya; ta'sis (تَأْسِيس) — rawiydan ikki oldingi alif; daxil (دَخِيل) — ta'sis bilan rawiy o'rtasidagi harf. Bu atamalar qofiyaning tuzilishini aniqlikda o'rganish imkonini beradi.[6, b. 97]

Qofiya elementi	Arabcha atama	Ta'rifi
Rawiy	رَوِيّ	Qofiyaning asosiy takrorlanuvchi harfi
Ridf	رَدْف	Rawiydan oldingi uzun unli (alif, vov, ya)
Ta'sis	تَأْسِيس	Rawiydan ikki oldingi alif
Daxil	دَخِيل	Ta'sis bilan rawiy o'rtasidagi harf
Wasl	وَصْل	Rawiydan keyingi harf
Xurus	خُرُوج	Wasldan keyingi harf

Qofiya *Nuqsonlari* — *Uyub al-Qofiya*. Klassik arab she'riyatida qofiya qoidalarining buzilishi jiddiy kamchilik sanalgan va bu nuqsonlar "uyub al-qofiya" (عُيُوب قَوَافِي) qofiya nuqsonlari) deb atalib, maxsus ta'riflangan. Asosiy qofiya nuqsonlari: (1) Sinavad — bir she'rda rawiy harfining o'zgartirilishi; (2) Iqwa — rawiy harfining harakat belgisining o'zgarishi (ba'zan baytdan baytga farqlanishi); (3) Ikfa' — rawiy harfiga yaqin, ammo aniq bir xil bo'lmagan harflardan foydalanish; (4) Itas — mazid harflarning noto'g'ri qo'llanilishi. Bu nuqsonlardan xoli

she'r "sulim al-qofiya" (sog'lom qofiyali) deb atalib, shoir mahoratining asosiy belgisi hisoblangan.

Qofiya Turlari. Arab she'riyatida qofiya ikki asosiy turga bo'linadi: mutlaq qofiya va muqayyad qofiya. Mutlaq qofiya — rawiy harfi harakatli bo'lgan qofiya; muqayyad qofiya — rawiy harfi sokin bo'lgan qofiya. Shuningdek, qofiyalar rawiy harfiga ko'ra ham tasniflanadi: miqra — rawiy bilan tugaydigan qofiya; marduf — ridf (uzun unli) + rawiy bilan tugaydigan qofiya; mu'assis — ta'sis + daxil + rawiy bilan tugaydigan qofiya. Klassik qasidada barcha baytlar bir xil qofiyada (va ko'pincha bir xil rawiy harfida) yozilishi shart bo'lgan — bu talab shoirdan ulkan mahorat va til boyligini talab qilgan.[7,8, b. 53, 98]

Arab Aruz Tizimining O'rta Osiyo She'riyatiga Ta'siri. Arab aruz tizimi islom madaniyatining tarqalishi bilan birga IX-X asrlarda fors she'riyatiga, undan esa o'zbek (chig'atoy) she'riyatiga o'tdi. Biroq arab aruz vaznlari fors va o'zbek tillarida ba'zi o'zgarishlarga uchradi, chunki bu tillardagi hece tuzilishi arabchadan farqlanadi. Fors shoiri Rudakiy (IX asr) arab aruzini fors tiliga moslashtirib, fors aruz an'anasining asoschisi bo'ldi. O'zbek klassik she'riyatida esa Alisher Navoiy (XV asr) aruz vaznlarini o'zbek tiliga nihoyatda mohirona moslashtirib, o'zbek aruzini yangi cho'qqiga ko'tardi.[9, b. 187]

O'zbek she'riyatida eng keng qo'llaniladigan aruz vaznlari — hazaj, ramal va sari' — arab asl vaznlarining o'zbekcha modifikatsiyalari hisoblanadi. Navoiyning "Xamsa" dostonlari, asosan, hazaj va sari' vaznlarida yozilgan. Shuningdek, o'zbek she'riyatining o'ziga xos janrlari — g'azal va qasida — ham arab she'riyat an'anasidan o'tib kelgan. Bu bog'liqlik arab aruz tizimining insoniyat she'riyatiga qo'shgan hissasining beqiyosligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari arab aruz tizimining bir necha jihatdan noyob ekanligini ko'rsatdi. Birinchidan, al-Xalilning 16 baharni aniqlash va ularni besh doiraga joylashtirish usuli sof matematik mantiqqa asoslanib, she'riy vaznlarni kombinatorik tarzda tushuntirish imkonini beradi. Bu yondashuv antik yunon metrikasidan ham, hind chandas tizimidan ham farqli bo'lib, arab aruzini dunyodagi eng tizimli vazniy nazariyalardan biriga aylantiradi. Weil va Stoetzer kabi zamonaviy tadqiqotchilar al-Xalil tizimining ilmiy qat'iyligini qariyb zamonaviy fonologiya darajasida deb baholashadi.[10, b. 47]

Ikkinchidan, arabcha qofiya nazariyasining murakkabligi ham e'tiborga loyiq: qofiya elementlarini (rawiy, ridf, ta'sis, daxil, wasl, xurus) bu darajada batafsil tasniflash boshqa she'riyat an'analari deyarli uchramaydi. Bu murakkablik bir tomondan arab she'riyatiga boy ifoda imkoniyatlari bersada, ikkinchi tomondan qofiya qoidalariga rioya qilishni jiddiy mahorat talabiga aylantirgan. Natijada arab she'riyatida qofiyabandlik nafaqat badiiy, balki ilmiy va sportiv ko'nikma sifatida ham qaralgan.

Zamonaviy arab she'riyatida (XX asr va undan keyin) aruz tizimiga munosabat o'zgarib bormoqda. Badr Shakir as-Sayyab, Nazik al-Mala'ika, Mahmud Darwish kabi shoirlar "shi'r hurr" (erkin she'r) yo'nalishida ijod qilib, an'anaviy aruz vaznlaridan voz kechdilar. Biroq ko'plab zamonaviy arablarning fikricha, aruzning musiqiyligi va ritmik boyligi erkin she'r bera olmaydigan badiiy ta'sir yaratadi. Bu munozara bugungi kunda ham davom etmoqda va arab she'riyat tanqididagi eng muhim muammolardan biri sifatida o'z o'rnini saqlab qolmoqda.

Xulosa O'tkazilgan tadqiqot natijasida arab she'riyatidagi vazn va qofiya tizimi VIII asrda al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy tomonidan yaratilgan, 16 asosiy bahar va murakkab qofiya nazariyasini qamrab oluvchi, insoniyat she'riy madaniyatining eng tizimli va mukammal vazniy sxemalaridan biri ekanligi isbotlandi. Taqtiy' usuli yordamida she'r vaznini tahlil qilish, qofiya elementlarini aniqlash va uyub al-qofiyadan qochish — bu ko'nikmalar klassik arab shoiri va filologlari uchun zaruriy professional sifatlar hisoblangan.

Arab aruz tizimi nafaqat arab she'riyatining, balki fors, o'zbek, turk va boshqa sharq xalqlari klassik she'riyatining ham asosini tashkil etadi. Bu ta'sir O'rta Osiyo adabiy madaniyatida, jumladan Alisher Navoiy ijodida yaqqol ko'rinadi. Zamonaviy arab she'riyatidagi erkin she'r tendentsiyasiga qaramay, aruz tizimi klassik arab adabiyotini o'rganishning ajralmas qismi bo'lib qolmoqda. Kelgusi tadqiqotlar arab aruz tizimini raqamli humanitar fanlar (digital humanities) va korpus lingvistika usullari yordamida tahlil qilishga, shuningdek aruz tizimining o'zbek she'riyatiga ta'sirini chuqurroq o'rganishga yo'naltirilishi tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy. (VIII asr). Kitab al-'Ayn va aruz haqidagi asarlar. (Zamonaviy nashr: Bayrut: Dar al-Hilal, 1988).
2. Ibn Abdrabbihi al-Andalusi. (X asr / 1983 nashri). Al-Iqd al-Farid. Qohira: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
3. Al-Qayrawaniy, Ibn Rashi. (XI asr / 1981 nashri). Al-Umda fi Mahasin al-Shi'r wa Adabihi. Bayrut: Dar al-Jil.
4. Wright, W. (1898). A Grammar of the Arabic Language (Vol. 2). Kembrij: Cambridge University Press.
5. Nicholson, R.A. (1907). A Literary History of the Arabs. London: T. Fisher Unwin.
6. Stetkevych, S.P. (1993). The Mute Immortals Speak: Pre-Islamic Poetry and the Poetics of Ritual. Ithaca: Cornell University Press.
7. Xolmatov, A. (2018). Arab klassik she'riyati va aruz ilmi. Toshkent: O'zMU nashri.
8. Mirzayev, S. (2020). Arab aruz tizimi va uning o'zbek she'riyatiga ta'siri. Samarqand: SamDU nashri.
9. Yusupova, G. (2019). Aruz vaznlarini o'qitish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
10. Qodirov, P. (2015). O'zbek aruzshunosligi tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.